

Ганна Губенко

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ БІОЕТИЧНОЇ ОСВІТИ

У роботі актуалізується питання щодо кризового стану процесу ідентифікації через призму освітянського процесу. Розкриваються педагогічні аспекти біоетики в сучасному суспільстві, а також проблеми біоетичної освіти. В результаті дослідження ми розглядаємо ідентичність як безперервний процес набуття “сенсу себе”, збереження смисложиттєвих кордонів самої людини. Усвідомлення необхідності захисту індивідуальності як цілісності може бути підґрунтям для подолання конфліктуючих стратегій біоетики й для розробки конкретних рекомендацій щодо біоетичної освіти.

Ключові слова: ідентифікація, біоетика, біоетична освіта, криза ідентичності, індивідуальність.

G. Cubenko. Identification of the man in the context of the bioethics' education problems

Questions about the crisis of identification process in the context of an education process were actualized in this article. This research of the identification makes possible to shed some light on the crisis of culture accordingly brings into pay such disciplines as philosophy, ethics, culturology & sociology. Results of the research can be used in man's cultural & sociological everyday life.

Ideas about understanding & feeling of “Me” & “Identity” develop & change permanently. A lot of articles & even books about philosophical, sociological, culturological & psychological analysis of the identity crisis & self-identification problems has been published till today.

“Identity” can understand as “Identity which steal away” which man try to find, assimilate or create in culture practical. But the process of the identification can understand as an incessant process “sense of yourself” acquisition & keeping of the man's “sense of life” limits. The comprehension of necessity of the individuality protection as a integrity can be a reason for overcoming all conflicts between various bioethics strategies & can help developing of bioethics education recommendations.

In the article have discovered pedagogical aspects of the bioethics in the modern society & problems of the bioethics education. Progress of biomedical engineering provokes systemic crisis of the man's identification. The question “What is to be a human?” is become not just theoretical but the practical problem. Bioethics is an academic discipline & a sociological institution. In the context of it is formed crisis of the man's identification answer. Therefore there is theoretical & practical interest to exercise philosophical-anthropological reflection to process of the forming of a new experience to humanity self-comprehension, which has been discussed in bioethics.

Key words: identification, bioethics, bioethics education, crisis of identification, individuality.

A. Губенко. Идентификация человека в контексте проблем биоэтического образования

В работе актуализируются вопросы, касающиеся кризисного состояния процесса идентификации через призму учебного процесса. Автор раскрывает педагогические аспекты биоэтики в современном обществе, а также проблемы биоэтического образования. В результате исследований мы дали определение идентификации как непрерывного процесса познания “смысла себя”, сохранения смисложизненных границ самой личности. Осознание необходимости защиты индивидуальности как целостности, может стать основой преодоления противоречивых стратегий биоэтики и поможет разработать конкретные рекомендации для биоэтического образования.

Ключевые слова: идентификация, биоэтика, биоэтическое образование, кризис идентичности, индивидуальность.

Використання репродуктивних технологій, загострена увага спільноти до проблем абортів, регулювання народжуваності, перспектива клонування, допустимості евгеніки, занепад духовності (причиною є всі технологічні досягнення в медицині), створюють своєрідний контекст буття сучасної людини, що характеризується системною проблематизацією її ідентичності. Цей пласт проблем, виділений нами, по-значимо як біоетичні. Підпласт нашого дослідження назвемо біоетичні проблеми в освіті – це насамперед проблеми, пов'язані із засвоєнням змін, що відбуваються, пристосування до них або їх стримування в освітянському процесі – поза всебічним переглядом встановлених ними концептуальних меж.

А такий перегляд, як зазначає Т. Кун, є найбільш складним і небезпечним з усіх викликів, які можуть бути запропоновані людській думці. Не маючи можливості виробити інші межі, філософській ортодоксії залишається лише відійти вбік і залишити поза увагою зростаючу кількість нових явищ, оголошуючи їх аномаліями й відхиленнями. Як стверджує З. Бауман: “Кризисом епохи постмодерніті уражені всі усталені освітні інститути зверху донизу, проте на кожному рівні, з урахуванням особливостей завдань та інструкцій, він породжує дещо відмінні один від одного передчуття й занепокоєння” [1, с. 106].

Актуальність дослідження кризового стану ідентичності, а також кризи в освіті в усьому світі пов'язана також із настанням культури постмодерну, панування всесвітніх інформаційних мереж, глобальної економіки. Проблема існування певною людиною (або ще більше – дитиною) в наш час є чи не центральною. Якщо раніше людина жила в реальному світі, утворюючи з ним взаємозумовлене ціле, то тепер у віртуальному, оскільки може будувати сама себе.

Сучасні біотехнології дають у руки людині не просто інструмент, який розширює можливості її панування над навколишнім світом, але й техніку радикального перетворення тіла, можливість вибрати стать, міняти її, змінити зовнішність до невпізнання, здійснити вторгнення в інтимні біохімічні та молекулярно-біологічні механізми тощо. Біоетичний аналіз цих процесів набуває сьогодні особливої значущості, оскільки біотехнологічні ризики відновлюють питання про саморозуміння людини. Чи є у людини така сутність, особлива природа, усунення якої загрожує знищенням самої людини? Які підстави в людині піддаються перетворенню і свідчать про зміну її самоідентичності? Чи вдається новим формам морального саморозуміння, таким як біоетика (через, наприклад, біоетичну освіту), виявити напрям трансформацій людської ідентичності?

Отже, в роботі актуалізується завдання захисту людини, заради якої сьогодні здійснюється прогрес науки й техніки, від негативних наслідків цього ж самого прогресу. У результаті різко загострюється необхідність виявляти такі наслідки і певним чином учитися реагувати на них. Такі навички учіння ми набуваємо в процесі біоетичної освіти, про поняття та проблеми якої поговоримо далі.

Метою цього дослідження є аналіз ідентичності у зв'язку з біоетичними проблемами в освіті на сучасному етапі.

Важливі ідеї для вирішення поставленої мети містяться в сучасних концепціях, де розглядаються виклики сучасної цивілізації та зміна становища в ній людини. Сюди потрібно зарахувати концепції К.-О. Апеля, З. Баумана, Х. Йонаса, Е. Левінаса. Вивчення моральних аспектів особистісної ідентичності проводилося О. Апелем, Д. Мітом, П. Д. Тищенко, Ю. Хабермасом, В. Хесле.

Філософсько-антропологічні підходи до самоідентичності розвивалися на стику філософії з іншими сферами дослідження людини. Прикладом такого дослідження можна вважати аналіз самоідентичності в епоху біотехнологій, який здійснювався П. Д. Тищенко в рамках антропології страждання. Різні концептуальні схеми ідентичності, розроблені в історико-філософському аспекті, розглядали А. В. Кузьмін (метафізичний сенс самості), М. В. Заковортна (соціально-філософська концепція ідентичності в інформаційному суспільстві), В. Л. Абушенко (історія становлення поняття "ідентичність"), Є. В. Трубіна (постструктуралістська методологія в дослідженні самоідентичності), А. Ю. Шеманов (культурно-історичний аналіз самоідентичності), І. В. Дуденкова (філософсько-антропологічний підхід до індивідуальної ідентичності) [4, с. 3].

Проблема ідентичності людини в біоетичному контексті розглядається в рамках релігійної традиції в біоетиці І. Брек, Е. Сгречча, І. В. Силуянової, Ж. Судо, В. Тамбоне. Аксіологічні й етичні аспекти проблеми початку життя в біоетиці досліджувалися А. Я. Іванюшкіним, Л. В. Коноваловою, Л. Ф. Курило, І. В. Силуяновою, Ф. Фукуямою, Ю. Хабермас, Б. Г. Юдіним. Німецькі вчені Х. Баранські, Г. Берг, К. Воопен, З. Грауманн, Е.-М. Енгельс, М. Кеттнер, Е. Лист, Х. Хакер займаються етикою в науках про життя, проблемами морального регулювання репродуктивних технологій і соціальних наслідків їх застосування, вивченням громадської думки. Крім того, необхідно вказати на зростаючу базу вивчення педагогічних аспектів біоетики в сучасному суспільстві таких авторів, як А. Ф. Богомоллов, Г. В. Губенко, Л. Друм'я, Б. С. Зіменьковський, Т. В. Мішаткіна, Т. В. Мещерякова та ін.

Сьогодні світ глобальним робить не лише глобальна економіка та комунікація, а й глобальні проблеми сучасності. Зауважимо, що всі ці проблеми мають певний статус стосовно людини: стосуються її як члена конкретного співтовариства, тому й розв'язуються на рівні (між)державного регулювання. Біоетичні проблеми звернені безпосередньо до особистісного морального вибору, а біоетичні виховання й освіта допомагають і забезпечують нову методологію для вирішення цих проблем. У межах біоетики склалися механізми регулювання складних колізій, які породжуються новими медичними технологіями, однак і їх застосування провокує дискусії. Що з нами відбувається, якщо ми починаємо досить довільно встановлювати межі життя відповідно до моральних позицій, які перемогли в дебатах? Наука надала можливості людині регулювати кордону свого життя, але не береться відповісти на питання, що поставять слідом за використанням нових можливостей [4, с. 2].

На думку російського вченого, Т. В. Сидорової, "моральні колізії, які виникають під час застосування нових технологій перетворення життя, втягують філософію", ми б сказали нову філософію біоетики. "У ситуації, коли моральні підстави вибору в їх конвенціональному варіанті опинилися під сумнівом, завдання такої філософії полягає в тому, щоб знову звернутися до становища людини у світі та підставами її самовизначення. Потрібно дослідити структури, які трансформуються в сучасних біотехнологіях, що лежать в основі нашої самоідентифікації, здатності бути самими собою, бути людиною і як людина – бути".

Знаємо, що І. Кант говорив про неможливість відповіді на питання про те, що таке людина, оскільки немає ніякої іншої сутності, яку можна було б з нею зіставити. Сьогодні людина таку сутність намагається створити, експериментуючи зі своїм тілом, органами, репродуктивною функцією, своєю самістю, межами свого існування, моральними порядками, які б визначали ці межі. Виникнення питання про ідентичність людини в контексті біотехнологічних перетворень піднімає глибинну метафізичну проблему про специфічність буття людини.

Драматичні ситуації, що вивчаються біоетикою, незмінно повертають нас до питання про те, хто ми як люди, яка основа нашого самовпевнення, нашої рівності самим собі, тобто ідентичності. Ми живемо в епоху, коли загальнозначущі моральні оцінки стають результатом процедурних узгоджень, моральний цензор у свідомості людини втрачає об'єктивну основу, щодо якої встановлюються критерії нашого вибору. Дж. Янг сказав: “Як тільки співтовариство розпадається, винаходитьсся ідентичність” [6, с. 164]. “Ідентичність” зобов'язана увагою, яку вона до себе повертає, і пристрастями, які вона породжує, тому що виступає *сурогатом спільноти*, природного середовища, яке вже недоступне у швидко приватизованому й індивідуалізованому світі, що стрімко глобалізується, і тому вона може уявлятися у вигляді зручного сховища, яке забезпечує безпеку й упевненість, і тому настільки бажаного [1, с. 120].

Алармістський тон в оцінці сучасного становища людини відчутний сьогодні не тільки у футурологічних проєктах, а й у соціологічних, етичних, економічних і філософських ідеях. Це змушує звернутися до аналізу поняття, яке описує динамічну структуру сукупного досвіду людини, що складається з внутрішньої визначеності Я, соціального нормування, комунікативного обміну з Іншим. Таким поняттям є ідентичність людини. Ідентичність можна розуміти як “вислизаючу тотожність”, самототожність, яку людина намагається знайти, засвоїти, або створити, сконструювати в культурних практиках [4, с. 2]. По суті, біоетика виникає як одна з форм звернення людини до самої себе, як форма захисту її індивідуальності.

Індивідуалізація полягає в перетворенні людської ідентичності з “даності” на “завдання” і в наділенні дійових осіб відповідальністю як за вирішення цього завдання, так і за наслідки (включаючи побічні ефекти) виконання ними їх ролей; іншими словами, вона полягає у встановленні автономії індивіда “*de jure*” (хоч і не обов'язково *de facto*). Місце людини в суспільстві, визначення її соціального стану перестало бути поняттям “в собі” і стало поняттям “для нас”. Тому, на думку П. Д. Тищенко, біоетична ситуація (наприклад, у медицині) виникає не лише тоді, коли лікар або інший медичний працівник зачіпає мої моральні цінності, безпосередньо маніпулюючи моїм тілом або чимось тим, що належить мені (як наприклад, медичною інформацією), а й тоді, коли характер маніпуляцій із тілом іншої людини не відповідає моїм – нашим ціннісним настановам. Аборт, на який добровільно йде жінка, “стосується” нас усіх [5, с. 10].

Отже, розвиток біомедичних технологій викликає системну кризу ідентичності людини, що таке бути людиною стає проблемою не тільки теоретичною, а й суто практичною. Біоетика – академічна дисципліна й соціальний інститут, у межах яких формується відповідь на кризу ідентичності. Тому теоретичний і практичний інтерес становить здійснення філософсько-антропологічної рефлексії на процеси формування нового досвіду розуміння людиною самої себе, який поданий у біоетиці.

“Криза ідентичності” має сьогодні таку формулу – “коли я досягаю мети, я втрачаю свою свободу; я перестаю бути собою, як тільки стаю кимось”. У калейдоскопічному ж світі постійно змінюваних цінностей, маршрутів і розпливчастих меж свобода маневру піднімається до рангу найвищої цінності – метацінності, умови доступу до всіх інших цінностей: минулим, сучасним і навіть тим, які тільки ще з'являться. Раціональна поведінка в такому світі вимагає, щоб можливостей вибору було якомога більше і щоб вони завжди були відкриті, у той же час набуття чіткої ідентичності ..., що надає всім і кожному “цілісність” і “спадкоємність”, закриває низку можливостей або заздалегідь позбавляє прав на їх використання [1, с. 120]. Відповідно до відомого зауваженням Кр. Леша, “ідентичності”, яких жадають в наші дні, видаються чимось, що “може вдягатися й зніматися на зразок костюма”; якщо вони “вільно обрані”, то вибір “ніяк не пов'язаний із зобов'язаннями й наслідками”, – і тим самим “свобода вибору зводиться на практиці до утримання від вибору” [7, с. 38].

Теоретична і практична значущість проблематизації біоетики та (або) біоетичної освіти в контексті аналізу процесів ідентифікації очевидна. Концепт біоетики належить до числа тих понять, які визначаються у науці найбільш суперечливо, його обговорення породжує полеміку – яка біоетика “правильна” глобальна чи локальна? Локальна біоетика існує у вигляді тих національних біоетик, про які ми читаємо в журналах, у ЗМІ. Або галузеві біоетики, у кожній з яких специфічна методологія. Глобальна біоетика покликана створити єдину систему правил і принципів, в умовах плюралізму етик. Але незважаючи на їх відмінність, одне із завдань є спільним – зрозуміти, ідентифікувати себе (ідентифікацію), захистити свою індивідуальність (індивідуалізацію) людини.

Зараз вважаємо доречним зупинитися на підпласті біоетичних проблем в освіті. Як викладати біоетику? Неefективність інноваційної біоетичної освіти має декілька причин, перша з яких – протиставлення інновації традиціям. Адже якщо подивитися, які програми з біоетики існують – вони скрізь різні. Ба-

гатоваріантність біоетики звільняє авторів проєктів від необхідності враховувати особливості національних традицій, а в разі запозичення зарубіжного досвіду адаптувати цей досвід до умов середовища.

Зміни останніх років, такі як комерціалізація ВНЗ, введення тестової системи оцінки знань, скорочення годин на вивчення природних наук, є наслідком поширення американської системи освіти, яка не є ні кращою, ні вдалішою. За даними газети "Daily News" від 17 травня 2009 року, 372, більше 65% учнів, закінчують початкову школу, не вміють читати і писати, не кажучи вже про математичні знання (77% восьмикласників провалили підсумковий екзамен із математики). Як доказ неефективності та неякісності американської освіти дослідження Пітера Сакса "Стандартизовані уми", в якому він аналізує тестову систему, прийняту в США, і доходить до висновку, що вона формує стандартне мислення. Школи, виховуючи готовність своїх учнів до тестування, спрямовують їх не на сприйняття знань, а лише на пасивне заучування фактів. Із цим твердженням, за словами Пітера Сакса, згодні вісім з десяти американських учителів. Тестова система, на його думку, відображає в першу чергу не успіхи учнів, а прибутки їх батьків [3, с. 5–11].

Передозування "вузькою спеціалізацією" та "професійна" нечутливість до інших способів пізнання світу – надлишок колишньої парадигми освіти, небезпечний для самого спеціаліста, який не може в сучасних умовах швидко перекваліфікуватися, одержати необхідні суспільству навички, адаптуватися до нових соціальних умов, змін на ринку праці; і з іншого боку – вузька спеціалізація, небажана і для самого суспільства, яке усвідомило, що йому більше не потрібні ані чисті фізики, ані щирі лірики, ані бездоганні теоретики, ані стовідсоткові практики, що не здатні зрозуміти академічних учених. Доказом є вибух нових технологій в останній третині ХХ століття, зростання ролі філософії, соціології, психології, культурології в суспільстві, виникнення міждисциплінарних соціальних інститутів, таких, наприклад, як етичні комітети, глобальна біоетика, валеологія, синергетика [2, с. 38].

Ми вважаємо, що розвиток біоетичної освіти в Україні в сьогоденних умовах може сприяти процесу ідентифікації. Звичайно, це не може вивести з наявної кризи, але розвиток біоетики допомагає сформулювати нове етичне наповнення у співдружності педагогів, допомагає вирішити дилеми, з якими стикаються філософи, біологи, екологи, медики, для тих, хто шукає себе, свої "кордони".

Друга причина криється у відсутності серйозних міждисциплінарних досліджень, що передують реформам освіти, впровадженню біоетичної освіти. Іншими словами, ті, хто беруться удосконалити систему загальної освіти, мають досить приблизне уявлення про те, як працює система вищої освіти. Ті, хто визначають державні стандарти, не є практикуючими викладачами, а ті, хто змінює зміст навчальних програм природничонаукових дисциплін, мало цікавляться проблемами гуманітарного знання.

Третя причина – вважається, що хороші ідеї говорять самі за себе, тому не потрібно переконувати в необхідності змін, оскільки усі розуміють їх соціальну значущість. Ми повинні зрозуміти, що з системної кризи може бути тільки системний вихід – деяка ідеологія. Це системно-теоретично виражений інтерес великої групи людей, аж до країни, до проблем виживання на Землі, до проблем біоетики.

Звідси, напевно, і нерозуміння багатьох українців, навіщо потрібна біоетика, якщо вона коштує забагато? Але ж неможливо оцінити усе в грошовому еквіваленті. Наприклад, платна система освіти добуває міф про те, що гроші платяться саме за оцінки, а не за те, щоб студент отримував якісну систему викладання, щоб із ним працювали фахівці високого рівня, щоб він мав доступ до бібліотеки, читальних залів, комп'ютерних залів і т. д. Представляється, що входження в ту саму болонську систему, про яку увесь час йдеться, повинно використовувати і болонський критерій оцінок: студент числиться у ВНЗ стільки, скільки він має можливість оплачувати цю свою присутність, а диплом отримує тільки відповідно до продемонстрованого рівня засвоєння програми навчання у ВНЗ. У результаті страждає економіка суспільства в цілому, змушена користуватися цілим потоком випускників, що несуть у собі всі ті форми безвідповідальності, які були посіяні в них безвідповідальними ж принципами освітньої системи.

П'ята складність викликана рівнем професійної підготовки педагогів-біоетиків, на чій плечі покладено обов'язок переводити педагогічну можливість у статус педагогічної реальності. На жаль, престиж професії педагога в останні десятиліття стабільно низький. І справа не лише в розмірі заробітної плати. Починаючи з радянських часів професію вчителя було отримати простіше, ніж освоїти технічну спеціальність або здобути медичну освіту. У нас у країні декілька десятків тисяч випускників педагогічних ВНЗ, які не працюють за фахом. І це теж не підвищує статус професії педагога. Наша країна не перша зіткнулася з проблемою статусу вчителя. У Кореї та Фінляндії, наприклад, раніше за нас впоралися з цією проблемою. Вони різко обмежили доступ до професії. Початкове тестування при вступі до університету плюс проміжне тестування в роки навчання у ВНЗ, а після закінчення університету необхідно скласти складні професійні іспити, і тільки потім учитель отримує право на самостійну педагогічну діяльність. Після такого багатоступінчастого відбору педагоги починають усвідомлювати себе елітою суспільства. При цьому фінні зарплати не підвищували, а престиж професії підняли. Як же популяризувати біоетику? Щоб хоч якось виправити ситуацію, необхідний, окрім грошей, приплив молодих наукових кадрів. Тут справи теж ідуть не дуже добре, тому що природні науки в оточенні сучасної мо-

лоді непопулярні. Отже, термін “популяризація” набуває двоякого сенсу – необхідно популяризувати не лише наукові знання, але й саму науку – біоетику, заняття біоетикою.

Поширювати наукові знання необхідно не лише для залучення молодих людей у науку, але й для підвищення їх загального інтелектуального рівня, який падає просто катастрофічно. А це спричиняє за собою інші катастрофи, техногенні, на зразок аварій на електростанціях і падіння ракет. Якщо справа і далі так піде, то через десяток років у нас нікому буде працювати у сфері матеріального виробництва – не лише високотехнологічного, але будь-якого.

Хто повинен займатися популяризацією наукових знань? Ті, кому це до душі і хто уміє це робити. Серед учених таких людей не так багато, але вони є, і потрібно дати їм можливість реалізувати їх схильності та здібності – держава може, наприклад, підтримувати видання науково-популярної літератури, включаючи не лише книги, журнали, але й надавати час на телебаченні, зали для лекцій тощо.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що в сучасних соціокультурних умовах біоетика функціонує як захист індивідуальності людини. Біоетична ситуація у світі виникає за схемою гострого захворювання (використовуючи приклади П. Д. Тищенко), і методи її дозволу приблизно ті ж. Суть ситуації у факті вторгнення іншого в “мій світ”, тобто той тілесний простір, який із певних причин “самість” вважала своїм. Це освоєння не зводиться до процедур прямого контролю, тому що йдеться про ціннісний бік подій. Те, що відбувається у світі, який самість вважає своїм (свій світ може вміщати і людство в цілому, і деяку частку істоти або фрагмент існування окремого індивіда), має відбуватися відповідно до моїх – наших цінностей, і тільки в цьому випадку моя – наша самість не “відчуває” себе ущербною.

Необхідність розуміння метафізичних схем самоідентифікації в біоетиці зумовлена такими обставинами – загрозою перетворення біоетики на різновид “моральної технології”, яку можна буде використовувати безособовим і формальним чином у межах бюрократичних структур сучасного суспільства [5, с. 13].

Біоетичні проблеми в освіті мають вирішуватися через: формування біоетичної ідентифікації людини; популяризацію біоетики; системно-теоретично вираженого інтересу великої групи людей (аж до країни) до проблем виживання на Землі, до проблем біоетики, біоетичної освіти; професійну підготовку педагогів-біоетиків, на чії плечі покладено обов’язок переводити педагогічну можливість у статус педагогічної реальності.

Таким чином, “проблема ідентичності”, що переслідувала людину із самого початку епохи модернітності, змінила свій вигляд і зміст. У процесі біоетичної освіти ми дізнаємося шлях, розглядаючи питання: “Куди мені йти?”, “Яку ідентичність вибрати?” і “Як зуміти вчасно зробити інший вибір, якщо раніше обрана ідентичність втратить цінність?”. Суттєвим є те, що біоетика вирішує найбільш гостру в цей час проблему – як знайти своє місце в жорстких умовах буття, в межах класу і, знайшовши його, зберегти й уникнути вигнання? Відповідно до біоетичної освіти, ідентичність виступає як безперервний процес набуття “сенсу себе”, збереження смисложиттєвих кордонів.

Література:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
2. Васютин А. М. Ноосфера – религия разума, или Рецерт обретения смысла жизни / А. М. Васютин. – Ростов н/Д. : Феникс, 2006. – 180 с.
3. Садовничий В. А. Образование, которое мы можем потерять / В. А. Садовничий // Вестник московского университета. – Сер. 20. – Педагогическое образование, 2002. – № 2. – С. 5–11.
4. Сидорова Т. А. Идентичность человека в контексте проблемы начала жизни в биоэтике / Сидорова Татьяна Александровна : автореферат. – М. : Московский Государственный университет им. М. В. Ломоносова, 2005. – 173 с.
5. Тищенко П. Д. Биоэтика и антропология (метафизика самоидентификации) / Павел Дмитриевич Тищенко // Рабочие тетради по биоэтике. – Выпуск 1. – Москва : Издательство Московского гуманитарного университета. – 2006. – С. 8–13.
6. Young J. The Exclusive Society / Jock Young. – London : Sage, 1999. – P. 164.
7. Lasch Chr. The Minimal Self: Psychic Survival in Troubled Times / Christopher Lasch. – London : Pan Books. – 1984. – P. 38.

Рецензент – доктор філософських наук, професор, старший науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
О. Є. Гомілко